

การแสดงออกทางการเมืองของสมณะโพธิรักษ์ พ.ศ. 2518-2532 Samana Bodhirak's political expression since 1975-1989

อุไรพร คำจูน¹

โตม ไกรปรกรณ์²

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการเสนอให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของสมณะโพธิรักษ์ภายหลังจากการประกาศแยกตัวและขอลาออกจากการปกครองของมหาเถรสมาคม ที่มีผลต่อการแสดงออกทางการเมืองของสมณะโพธิรักษ์ รวมถึงความเกี่ยวพันกับพรรคพลังธรรมของพลตรีจำลอง ศรีเมือง เพื่อชี้ให้เห็นถึงอิทธิพลของสมณะโพธิรักษ์และกลุ่มสันตือโศกในการเข้าไปมีส่วนร่วมสนับสนุนและเคลื่อนไหวทางการเมือง รวมทั้งพยายามอธิบายถึงปัจจัยสำคัญและผลกระทบที่เกิดขึ้น โดยศึกษาข้อมูลจากประมวลเอกสารกรณีสันตือโศก หนังสือพิมพ์ และหนังสือทั่วไป

จากการศึกษาพบว่า สมณะโพธิรักษ์มีการแสดงความคิดเห็นทางการเมืองและเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองร่วมกับพรรคพลังธรรมของพลตรีจำลอง ศรีเมือง ซึ่งทั้งคู่ต่างมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันจากการแสวงหาหนทางในการปฏิบัติธรรมร่วมกันก่อนที่พลตรีจำลอง ศรีเมืองจะชักนำให้กลุ่มสันตือโศกเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมือง โดยมีการแสดงออกทางการเมืองที่เพิ่มมากขึ้นภายหลังจากคำตัดสินของมหาเถรสมาคมที่ให้สมณะโพธิรักษ์พ้นจากการเป็นภิกษุในพุทธศาสนา ส่งผลให้สมณะโพธิรักษ์ปราศจากข้อบังคับที่ห้ามพระสงฆ์เล่นการเมือง ซึ่งท่านสามารถแสดงความคิดเห็นทางการเมืองได้ตามสิทธิอันชอบธรรมในฐานะบุคคลหนึ่งๆ สมณะโพธิรักษ์และกลุ่มสันตือโศกจึงกลายเป็นแรงสนับสนุนสำคัญในการช่วยหาเสียงในกับพรรคพลังธรรม รวมถึงการเข้าไปมีบทบาทในพรรคพลังธรรมในฐานะสมาชิกพรรค สะท้อนให้เห็นถึงการชักนำทางการเมืองที่มาจากกลุ่มที่ศรัทธาในแนวทางปฏิบัติของท่านสมณะโพธิรักษ์ที่แม้ไม่ได้รับการยอมรับจากคณะสงฆ์ไทย แต่เป็นกลุ่มที่สามารถสร้างความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองได้

คำสำคัญ: สมณะโพธิรักษ์ สันตือโศก การแสดงออกทางการเมือง พรรคพลังธรรม

Abstract

This article tries to present the changes of the Samana Bodhirak after the announcement of schism from the Sangha Supreme Council of Thailand that effected Samana Bodhirak's political expression, including relation to the Chamlong Srimuang's Palangdharma Party for pointing out the influence of Bodhirak and Santi Asoke group in political movement, as well as trying to explain important factors and impacts that occurred by studying the information from the documents of the Santi Asoke case, newspapers and general books.

According to the study, it found that Samana Bodhirak expressed political opinions, and joined the Palangdharma Party. Both he and Chamlong had close relationship via finding the way to practice the dharma together before Chamlong persuaded the Santi Asoke group to political movement. After the Sangha Supreme Council sentenced Bodhirak to be out of monkhood, he more expressed political opinions because he had no political restrictions about monk couldn't involve in any political matters.

บทความนี้ปรับปรุงแก้ไขข้อมูลบางส่วนจากงานวิจัยเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับการเมือง พ.ศ. 2484-2535: กรณีศึกษาพุทธทาสภิกขุและสมณะโพธิรักษ์

¹ นิสิตชั้นปีที่ 4 ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

² ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, อาจารย์ที่ปรึกษางานวิจัย

Then, Samana Bodhirak and Santi Asoke group were therefore important supporters for electioneering to the Palangdharma Party, including having roles in the party as a party member. These political activities reflected influence of Bodhirak and his faithful followers leading the party's way to political change.

Keywords: Samana Bodhirak, Santi Asoke group, Political expression, Palangdharma Party

บทนำ

สมณะโพธิรักษ์ หรือชื่อเดิม รัก รักพงษ์ ประกาศตนตั้งคณะโดยอิสระเมื่อวันที่ 6 สิงหาคม พ.ศ. 2518 การประกาศครั้งนี้คือการไม่ยอมอยู่ภายใต้การปกครองของคณะสงฆ์ไทยทุกระดับจนถึงมหาเถรสมาคมและสมเด็จพระสังฆราช รวมทั้งข้อบังคับของกฎหมายว่าด้วยคณะสงฆ์ ด้วยให้เหตุผลว่า กฎระเบียบ และข้อบังคับต่างๆที่ทางมหาเถรสมาคมบัญญัติขึ้นไม่เอื้อต่อการศึกษาพระธรรมวินัยจึงทำให้ไม่อาจที่ร่วมสังฆกรรมกันต่อไปได้(คณะทำงานปกาสณียกรรม กรมศาสนา, 2532). ประกอบกับแนวทางการประพฤติปฏิบัติของท่านหลายประการมีความแตกต่างจากพระสงฆ์ทั่วไป เช่น ไม่กราบไหว้พระพุทธรูป ไม่สวดมนต์ ไม่ฉันเนื้อสัตว์ ใช้บ้านเป็นวัดเรียกว่าพุทธสถาน และอื่นๆ (คณะทำงานปกาสณียกรรม กรมศาสนา, 2532). ซึ่งขัดแย้งด้วยขนบธรรมเนียมจารีตประเพณีที่คณะสงฆ์ไทยและพุทธศาสนิกชนได้ถือปฏิบัติสืบทอดกันมานาน ก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างพระในวัดและเจ้าอาวาส แต่ในขณะที่เดียวกันท่านกลับได้รับความนิยมนอกจากกลุ่มญาติธรรมกลุ่มหนึ่ง เนื่องด้วยการเทศน์ธรรมะของท่านเน้นความเข้าใจง่าย พร้อมทั้งยึดหลักปฏิบัติแบบสมณะ และมีแนวทางปฏิบัติเป็นของตนเอง เป็นผลให้เกิดการสนับสนุนและตั้งสถานปฏิบัติธรรมจากกลุ่มญาติธรรมชาวอโศก ตั้งขึ้นที่แรกชื่อว่าสวนอโศก จังหวัดนนทบุรี ก่อนจะย้ายสำนักมาที่พุทธสถานสันตอโศก แขวงคลองกุ่ม เขตบึงกุ่ม กรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นที่ตั้งในปัจจุบัน

การประกาศแยกตัวออกจากมหาเถรสมาคมของสมณะโพธิรักษ์และคณะสงฆ์สันตอโศก มีข้อชี้แจงว่าเป็นการทำตามหลักพระธรรมวินัย โดยได้ประกาศแยกออกมาเป็นนานาสังฆวาสสำเร็จตามวินัยสมบุรณ์ เป็นที่รับรู้และยอมรับกันของทั้งหน่วยงานรัฐ ราชการ รัฐวิสาหกิจ ดังความว่า “สงฆ์ชาวอโศกไม่อาจร่วม สังฆกรรม กันได้กับสงฆ์มหาเถรสมาคม และยอมรับเรื่องนี้แล้ว” (โพธิรักษ์, 2556). สมณะโพธิรักษ์พยายามชี้ให้เห็นถึงความชอบธรรมของตนในการประกาศนานาสังฆวาส และเป็นที่รับรู้ของทุกฝ่ายผ่านหนังสือราชการของหน่วยงานต่างๆ เช่น หนังสือของนายอำเภอกำแพงแสน (18 สิงหาคม พ.ศ. 2518) แสดงการรับรู้การประกาศตนของคณะสงฆ์ธรรมสถานแดนอโศก โดยชี้แจงว่าปัจจุบันมีจำนวนภิกษุ 21 รูป สามเณร 2 รูป ชีกรัก 33 คน และผู้ปฏิบัติธรรมอีก 5 คน ได้ประกาศตนเป็นเอกเทศไม่อยู่ภายใต้อาณัติทางฝ่ายคณะปกครองสงฆ์ โดยจะปกครองตนเองอาศัยพระธรรมวินัยเป็นหลัก ตั้งแต่วันที่ 6 สิงหาคม พ.ศ. 2518 เป็นต้นไป (คณะทำงานปกาสณียกรรม กรมศาสนา, 2532). ต่อมาวันที่ 10 กันยายน พ.ศ. 2518 ผู้ว่าราชการจังหวัดนครปฐม นายคล้าย จิตพิทักษ์ ได้เรียนเรื่องดังกล่าวแก่อธิบดีกรมการศาสนา คณะสงฆ์อำเภอกำแพงแสนจึงได้ให้คณะสงฆ์แดนอโศกออกเสียจากสังกัดวัด ทำให้ความพยายามชี้แจงดังกล่าวกลับถูกฟ้องร้องด้วยข้อหา ผิดระเบียบการปกครองของคณะสงฆ์ไทย ไม่มีสังกัด-ไม่อยู่ในวัดใดวัดหนึ่งเป็นหลักแหล่ง สะท้อนให้เห็นความเห็นต่างของทั้ง 2 ฝ่าย หรือการไม่ยอมรับหลักการนานาสังฆวาสของมหาเถรสมาคม จนเกิดเป็นข้ออธิกรณ์กรณีสันตอโศกขึ้น ในท้ายที่สุดมีคำตัดสินจากมหาเถรสมาคมวันที่ 10 มิถุนายน พ.ศ. 2532 ความว่า

“...ให้พระรัก โพธิรักษ์โต หรือ พระโพธิรักษ์ สละสมณเพศ พ้นจากความเป็นพระภิกษุในพุทธศาสนา ฐานประพฤติล่วงละเมิดพระธรรมวินัยเป็นอาจิม และประพฤติตนในลักษณะบ่อนทำลายพระพุทธศาสนา ตลอดจนไม่ยอมรับกฎหมายว่าด้วยคณะสงฆ์ ...” (คณะทำงานปกาสณียกรรม กรมศาสนา, 2532).

นับเป็นเวลากว่า 14 ปี (ตั้งแต่การประกาศแยกตัวออกเป็นอิสระ) กว่าที่การพิจารณาตัดสินอธิกรณ์ “กรณีสันตอโศก” จะสิ้นสุดลง สะท้อนให้เห็นถึงการจัดการปัญหาของมหาเถรสมาคมที่นิ่งเฉยต่อเหตุการณ์เปรียบเสมือนเป็นการยอมรับต่อหลักการนานาสังฆวาส โดยข้อตัดสินที่สิ้นสุดลงเกิดขึ้นจากปัจจัยสำคัญคือ พระเถระชั้นผู้ใหญ่และฆราวาสหลายกลุ่มด้วยกัน

อาทิ พระสังฆาธิการระดับเจ้าอาวาส และพระสงฆ์จากธรรมยุติกนิกายและมหานิกาย รวมตัวกันกว่า 10,000 รูป (สุรเชียร จักรธรานนท์, 2550) เมื่อวันที่ 6 มิถุนายน พ.ศ. 2532 เพื่อร่วมประกาศปณิธานธรรมกถึก³

สันตติโคกจึงถือเป็นพระสงฆ์คณะแรกที่ประกาศแยกตัวเป็นอิสระและไม่ยอมอยู่ใต้การปกครองของมหาเถรสมาคม เป็นผลให้สมณะโพธิรักษ์ต้องสละเพศบรรพชิต ถือเป็นบุคคลนอกศาสนาพุทธ และเป็นผู้นำบิณฑบาตอื่น แต่เชื่อว่าคำประกาศของมหาเถรสมาคมจะทำให้กลุ่มนักบวชและชาวโคกขาดความนับถือในตัวสมณะโพธิรักษ์ กลุ่มเหล่านี้ยังให้การสนับสนุนและปฏิบัติตามแนวทางเดิมสันตติโคกเช่นเดิมสืบจนปัจจุบัน ซึ่งภายหลังจากสมณะโพธิรักษ์ ได้เข้าไปมีส่วนร่วมในทางการเมืองเพิ่มมากขึ้นจากการปราศจากข้อจำกัดในการเป็นพระสงฆ์ โดยให้การสนับสนุนพรรคการเมืองคือ พรรคพลังธรรมของพลตรีจำลอง ศรีเมือง ผู้เคยเป็นญาติธรรมของสันตติโคกก่อนจะเข้าดำรงตำแหน่งหัวหน้าพรรคพลังธรรม สายสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มสันตติโคกกับพลังธรรมจึงมีความน่าสนใจถึงความเป็นไปได้ของการชักนำความศรัทธาจากชาวโคกมาเป็นส่วนหนึ่งในการชี้นำผลประโยชน์ทางการเมือง อันก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและผลกระทบที่ตามมา บทความนี้จึงพยายามชี้ให้เห็นถึงอิทธิพลของสมณะโพธิรักษ์และชาวโคกที่มีผลต่อพรรคพลังธรรม ซึ่งมีส่วนสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองไทยในอีกด้านหนึ่ง จากกลุ่มคนกลุ่มหนึ่งที่ไม่ได้เป็นที่ยอมรับจากคณะสงฆ์ไทย แต่กลับได้รับการยอมรับในทางการเมือง สะท้อนให้เห็นการปกครองจากมหาเถรสมาคมและจากรัฐบาลในการเข้ากำกับดูแลเรื่องนี้

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาการแสดงออกทางการเมืองของสมณะโพธิรักษ์ต่อพรรคพลังธรรม พ.ศ. 2518-2532

สมมติฐานของการวิจัย

การแสดงออกทางการเมืองของสมณะโพธิรักษ์ พ.ศ. 2518-2532 ส่งผลให้ชาวสันตติโคกสนับสนุนพรรคพลังธรรมในการก้าวเข้าสู่บทบาททางการเมือง

ขอบเขตของการวิจัย

1. ขอบเขตด้านเวลา ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของสมณะโพธิรักษ์ ตั้งแต่ พ.ศ. 2518-2532 โดยเป็นระยะเวลา นับตั้งแต่ที่สมณะโพธิรักษ์ประกาศแยกตัวและตั้งตนเป็นคณะอิสระจากการปกครองภายใต้มหาเถรสมาคมถึงการตัดสินใจ อภิธรรมกถึกสันตติโคกสิ้นสุดลง

2. ขอบเขตด้านเนื้อหา ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของสมณะโพธิรักษ์ที่ส่งผลทางการเมืองต่อพรรคพลังธรรมและผลกระทบที่เกิดขึ้นภายใต้ข้อตัดสินจากมหาเถรสมาคม

วิธีการดำเนินการวิจัย

การวิจัยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ในการวิเคราะห์และตีความข้อมูลจากเอกสารชั้นต้นประเภทประมวลเอกสาร กถึกสันตติโคก หนังสือพิมพ์ที่ปรากฏการแสดงออกทางการเมืองของสมณะโพธิรักษ์ บันทึกส่วนตัว เป็นต้น ส่วนเอกสารชั้นรองใช้ หนังสือ วารสาร ที่เกี่ยวข้องกับพระสงฆ์ในทางการเมือง โดยนำเอกสารมาศึกษา ค้นคว้า และเปรียบเทียบข้อมูลเพื่อข้อสรุป และข้อมูลบางส่วนได้มาจากการวิเคราะห์บทสัมภาษณ์ การแสดงธรรมเทศนา และการแสดงความคิดเห็นทางการเมือง อันเป็นข้อมูลที่มีการบันทึกไว้และเผยแพร่ตามสื่อต่างๆ

³ ปณิธานธรรม หมายถึง กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่ภิกษุผู้ซึ่งถูกประกาศ (แปลว่า กรรมอันเป็นเครื่องประกาศ ก็ได้) หมายถึงการที่สงฆ์มีมติและทำการประกาศให้เป็นที่ยอมรับทั่วไป ถึงสถานภาพในเวลานั้นของภิกษุรูปนั้นในสงฆ์ เช่นความไม่เป็นที่ยอมรับ หรือการที่สงฆ์ไม่ยอมรับและไม่รับผิดชอบต่อการกระทำของภิกษุรูปนั้น

ผลการวิจัย

1. ทิศนะทางการเมืองของสมณะโพธิรักษ์

สมณะโพธิรักษ์ประกาศตนว่ามีเกี่ยวข้องกับการเมืองอย่างเปิดเผย โดยมีหลักฐานปรากฏชัดในเทปเรื่อง สันตือโศก ผิดกฎหมายจริงหรือ เทปวันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2531 มีเนื้อความบางตอนแสดงความคิดเห็นถึงพลตรีจำลอง ศรีเมือง สรุปใจความได้ว่า สมณะโพธิรักษ์เห็นว่าพลตรีจำลอง ศรีเมืองเป็นคนดี พรรคพลังธรรมซึ่งเป็นพรรคของพลตรีจำลอง ศรีเมือง มีกรรมการพรรคเป็นชาวโศกรวมอยู่ด้วย โดยบ้านเลขที่ 65/1 (พุทธสถานสันตือโศก) ซึ่งสมณะโพธิรักษ์เป็นเจ้าของสำนักก็เป็นสถานที่ก่อเกิดผู้สมัคร ส.ส. ถึง 8 คน เป็นการเริ่มต้นทางการเมืองที่ดี จะมีการตั้งศูนย์ ศสท. ศูนย์สนับสนุนงานการเมือง ที่ชาวโศกจะเป็นผู้ก่อตั้ง และพร้อมรับคำสั่ง ต้องทำงานการเมือง งานการเมืองอริยะ (คณะทำงานปกาสนียกรรม กรมศาสนา, 2532) เป็นคำประกาศเจตนารมณ์ชัดเจนในการสนับสนุนพรรคพลังธรรม พร้อมเข้าเป็นสมาชิกพรรคในการทำงานทั้งภายในและภายนอกพรรค ซึ่งมีชาวโศกเป็นกำลังสำคัญในการสนับสนุนทั้งร่างกายและแรงใจ แต่เมื่อมาถึงใกล้วันตัดสินพิจารณาคดีกรณีสันตือโศกใน พ.ศ. 2532 ท่าทีระหว่างสมณะโพธิรักษ์และพลตรี จำลองก็ดูเห็นห่างกันออกไป อาจเนื่องด้วยพลตรีจำลอง ศรีเมืองเกรงผลกระทบที่จะเกิดขึ้นกับพรรคพลังธรรม โดยมีคำสัมภาษณ์ในเรื่องการถอยห่างของพลตรีจำลอง ศรีเมือง โดยสมณะโพธิรักษ์ให้สัมภาษณ์ไว้ว่า “ไม่ได้เห็น คุณจำลองแยกการเมือง แยกธรรมะออกต่างหาก คุณจำลองตอบอยู่แล้วว่ามาวัดหรือเปล่า ก็มา ไม่ใช่ไม่มา เป็นสิทธิ์ส่วนตัวอยากไปปฏิบัติวัดไหน อยากมาวัดนี้ก็มา การเมืองก็ต้องทำอยู่ไม่ใช่ชอบใส่ความกันมองให้เป็นแง่หาเรื่องอยู่เรื่อย” (มติชนสุดสัปดาห์, 2532, 4 มิถุนายน) เป็นการยืนยันถึงความสัมพันธ์อันดีระหว่างพลตรีจำลอง ศรีเมือง และชาวโศก โดยที่ยังกล่าวถึงครั้งเหตุการณ์ก่อนหน้าที่ได้เอาคนที่สันตือโศกไปช่วยงาน ไปสมัคร ส.ส. ซึ่งสมัครกัน 300 กว่าคน (มติชนสุดสัปดาห์, 2532, 4 มิถุนายน) และสมณะโพธิรักษ์ยังได้ชี้แนะแก่พวกเขาเหล่านั้น โดยอ้างว่าจำเป็นต้องเทศน์โปรดผู้ปฏิบัติธรรมชาวโศก

“...ไปหาเสียงนี้ อย่าไปหาเสียง ประชาธิปไตยที่ยังหาเสียงอยู่ ไม่ใช่ประชาธิปไตยจริงๆ ยังไม่เป็นประชาธิปไตยที่แท้ ที่เป็นประชาธิปไตยที่แท้พอ ถ้าคุณมีธรรมเพียงพอ ประชาชนรู้ว่าดีแล้ว เอาอะไรไปซื้อไปขายก็ไม่มื่ออะไรเปลี่ยนใจประชาชนได้... ไม่ได้บอกว่าเลือกเบอร์นั้น เบอร์นี้ งามได้เลย จะเอาเทศน์เก่าๆมาฟังก็ได้เอาตมาบอก ว่าอาตมาจะเล่นการเมือง อาตมาประกาศไปอย่างนี้เพื่อที่จะให้กำลังใจพวกเค้าเท่านั้น...” (มติชนสุดสัปดาห์, 2532, 4 มิถุนายน)

ข้อความข้างต้นสะท้อนความคิดเห็นการหาเสียงเลือกตั้งในระบอบประชาธิปไตยที่ยังมีช่องโหว่ในการซื้อสิทธิ์ขายเสียง โดยแนะนำหากนักการเมืองมีคุณธรรมซื่อสัตย์ก็ไม่สามารถดึงดูดประชาชนได้ เป็นการนำหลักคุณธรรมมาชี้แนะตัวบุคคล (พลตรีจำลอง ศรีเมือง) และพรรคการเมืองซึ่งอยู่ในช่วงหาเสียง การประกาศเล่นการเมืองจึงเป็นการสร้างแรงจูงใจให้ประชาชนเกิดความรู้สึกคล้อยตามกลายเป็นพลังสนับสนุนในที่สุด ถึงแม้จะพยายามปฏิเสธว่าเป็นเพียงการให้กำลังใจก็ตาม

ภายหลังคำตัดสินของมหาเถรสมาคมส่งผลให้สมณะโพธิรักษ์ ชาวโศก และกลุ่มญาติธรรมต่างให้ความสนใจกับการเมืองมากขึ้น “ต่อไปนี้การดำเนินการทางการเมืองจะต้องมากและหนักหน่วงขึ้น เนื่องจากข้อจำกัดที่พูดกันว่าพระสงฆ์ต้องไม่ยุ่งกับการเมืองนั้น ถูกสลัดออกจากชาวโศกทั้งผู้ที่อยู่ในเครื่องแบบนักบวช และอยู่ในชุดเสื้อม่อฮ่อม” (มติชนสุดสัปดาห์, 2532, 18 มิถุนายน) เป็นการประกาศเจตนารมณ์ในการมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างเด่นชัด โดยสมณะโพธิรักษ์มีแนวทางที่สื่อให้เห็นว่าศาสนายังเป็นเรื่องที่ต้องยุ่งเกี่ยวกับการเมือง

2. สมณะโพธิรักษ์กับพรรคพลังธรรม

สมณะโพธิรักษ์มีบทบาทสำคัญในทางการเมืองร่วมกับกลุ่มรวมพลังและพรรคพลังธรรมของพลตรีจำลอง ศรีเมือง เริ่มแรกทั้งคู่สร้างความสัมพันธ์จากการแสวงหาหนทางในการปฏิบัติธรรม ก่อนที่พลตรีจำลองจะตัดสินใจเข้าร่วมปฏิบัติธรรมที่สำนักสันตือโศกอย่างถาวร โดยพลตรีจำลองเป็นผู้ชักนำให้กลุ่มสันตือโศกเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมือง เมื่อครั้งพลตรีจำลองลงสมัครรับเลือกตั้งเป็นผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2528 ได้รับการสนับสนุนส่วนหนึ่งจากกลุ่มสันตือโศก ซึ่งจำนวน

ญาติธรรมชาวอโศกในช่วง พ.ศ. 2528 เฉพาะในกรุงเทพมหานครน่าจะมีอยู่ประมาณ 1,000 ครอบครัว (สมบัติ จันทรวงศ์, 2532) แม้จะมีจำนวนไม่มากนัก แต่การรณรงค์เพื่อหาเสียงของกลุ่มก็ได้รับผลตอบรับที่ดี อีกทั้งสมาชิกชาวอโศกกระจายอยู่ในทุกหน่วยงานและทุกระดับฐานะการศึกษา และที่สำคัญคือประสบการณ์ในการทำงานแบบอาสาสมัคร ตามหลัก “ประโยชน์สูงสุดประหยัดที่สุด” ของชาวอโศกยังเกื้อหนุนให้มีสมาชิกจากหน่วยงานต่างๆเพิ่มมากขึ้น ในครั้งนั้นชาวกรุงเทพมหานครได้ลงคะแนนเสียงให้มากถึงประมาณ 500,000 คะแนน (สุรเชียร จักรธรานนท์, 2550) เป็นผลให้พลตรีจำลอง ศรีเมืองชนะการเลือกตั้ง และชนะการเลือกตั้งในสมัยที่ 2 พ.ศ. 2533 ด้วยคะแนนมากถึง 700,000 คะแนน (สุรเชียร จักรธรานนท์, 2550) รวมทั้งชนะในสมัยที่ 3 พ.ศ. 2535 ซึ่งในขณะนั้น ร้อยเอกกฤษฎา อรุณวงษ์ ณ อยุธยา เป็นผู้ลงสมัครรับเลือกตั้งในนามของพรรคพลังธรรม

พรรคพลังธรรมก่อตั้งเมื่อวันที่ 18 พฤษภาคม พ.ศ. 2531 จากแรงผลักดันทางการเมืองหลังการประกาศยุบสภาของพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ นายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 29 เมษายน พ.ศ. 2531 (พร้อมกำหนดวันเลือกตั้งเป็นวันที่ 24 กรกฎาคม) โดยการจัดตั้งพรรคเป็นไปอย่างรวดเร็ว ภายใต้การตัดสินใจของพลตรีจำลอง ศรีเมือง ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นความพยายามหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้ากับรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ประกอบกับสถานการณ์พรรคการเมืองบางพรรคที่กำลังสร้างฐานอำนาจมากขึ้นในเขตกรุงเทพมหานคร ขณะนั้นพรรคประชาธิปไตยเกิดความแตกแยกอย่างรุนแรง (พ.ร.บ กรุงเทพมหานครได้ให้อำนาจรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยเสนอต่อคณะรัฐมนตรี สั่งปลดผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานครออกจากตำแหน่งได้ถ้าเห็นว่าผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานครและสภากรุงเทพมหานครมีความขัดแย้งกันอย่างรุนแรง) การตั้งพรรคพลังธรรมซึ่งคาดการณ์ว่าน่าจะสร้างฐานเสียงเติบโตได้มากในเขตกรุงเทพมหานครจะเป็นการตัดโอกาสของพรรคดังกล่าว และเป็นการสร้างกันชนทางการเมืองขึ้นส่วนหนึ่งให้แก่ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานครด้วย (สมบัติ จันทรวงศ์, 2532)

สำหรับการจัดตั้งพรรคพลังธรรม สมณะโพธิรักษ์ได้ให้ความเห็นไว้ว่า

“... แม้แต่ทุกวันนี้เอาตมาบอกคุณด้วยเลยว่าเอาตมาก็ยังไม่เห็นด้วยว่าทางด้านหมุ่นักธรรมะหรือแม้แต่ชาวอโศก หรือคุณจำลองทำ เอาตมาบอกได้เลยว่ายังไม่เห็นด้วย ว่าควรจะตั้งพรรคการเมือง เรื่องอะไรจะต้องไปวุ่นวายถึงขนาดไปลงสมัคร เพราะแม้แต่พรรคการเมืองก็ยังไม่เห็นด้วยว่าควรตั้ง องค์ประกอบยังไม่พอ ต้องสร้างคนเสียก่อน...” (มติชน, 2532, 4 มิถุนายน).

อย่างไรก็ตามเมื่อมีการจัดตั้งพรรคพลังธรรมขึ้นแล้ว สมณะโพธิรักษ์ และชาวสันตอโศกก็ได้ให้การสนับสนุน เข้าทำงานทางการเมืองช่วยเหลือพลตรีจำลอง ศรีเมือง ดังเห็นได้จากการเลือกตั้งกรรมการบริหารพรรคขึ้นมารวมทั้งหมด 12 คน ตามความเห็นของพลตรีจำลอง ศรีเมืองว่าเป็นผู้มีประสิทธิภาพและอุทิศเวลาให้แก่งานของพรรคได้อย่างเต็มที่นี้ไม่น้อยกว่าครึ่งหนึ่งซึ่งเป็นชาวสันตอโศก (สมบัติ จันทรวงศ์, 2532) นอกจากนี้เมื่อพิจารณาสัดส่วนของชาวสันตอโศกในการมีส่วนร่วมพรรคจะเห็นอิทธิพลของชาวสันตอโศกอยู่ไม่น้อยนอกเหนือจากแรงสนับสนุนด้านความร่วมมือ กำลังคน เครื่องมือ อุปกรณ์ ต่างๆในการช่วยเหลือพรรค ก็จะมีการเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งในทางการเมืองของพรรคพลังธรรม ดังปรากฏในตาราง

ตารางที่ 1: แสดงสัดส่วนของชาวสันตอโศกในบรรดาผู้สมัครรับเลือกตั้งทั้งหมดของพรรคพลังธรรม

ที่มา: สมบัติ จันทรวงศ์. (2532).

เขตเลือกตั้ง	จำนวนผู้สมัครทั้งหมด	ผู้สมัครที่เป็นญาติธรรมชาวอโศก
กรุงเทพมหานคร	37	4 (ร้อยละ 10.81)
ภาคกลาง	74	18
ภาคเหนือ	48	14
ภาคอีสาน	119	116
ภาคใต้	50	12
รวม	319	164 (ร้อยละ 51.41)

จากตารางที่ 1 พบว่าสัดส่วนชาวสันตโศกมีจำนวนกว่าครึ่งหนึ่งของผู้สมัครทั่วทุกภูมิภาค ส่งผลให้พรรคพลังธรรม ซึ่งเป็นพรรคเกิดใหม่อาจโดนกล่าวหาว่าถูกครอบงำโดยญาติธรรมจากสันตโศก ซึ่งช่วงเวลาดังกล่าวการพิจารณาข้ออธิกรณ์กรณีสันตโศกกำลังได้รับความสนใจ และอาจทำให้พรรคการเมืองฝ่ายตรงข้ามมุ่งประเด็นความชอบธรรม และความถูกต้องของการแยกตัวออกจากมหาเถรสมาคมของสมณะโพธิรักษ์ว่าเป็นสิ่งที่เหมาะสมหรือไม่ ซึ่งกระทบต่อฐานเสียงที่เป็นประชาชนทั่วไป แต่หากพิจารณาในเฉพาะเขตกรุงเทพมหานครจะเห็นว่าผู้สมัครทั้งหมด 37 คน ญาติธรรมชาวสันตโศกมีเพียง 4 คน ถือเป็นสัดส่วนที่น้อยที่ยังพอสามารถรักษาฐานเสียงจากกลุ่มคนอื่นๆ ไว้ได้

3. ผลกระทบทางการเมืองต่อสมณะโพธิรักษ์

สมณะโพธิรักษ์แยกตัวเป็นอิสระและไม่ยอมรับการปกครองของคณะสงฆ์ ทั้งเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างเด่นชัด จึงทำให้ถูกตอบโต้จากมหาเถรสมาคมและรัฐบาล ภายหลังคำตัดสินของมหาเถรสมาคมให้สมณะโพธิรักษ์สละสมณเพศและพ้นจากความเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนานั้น ท่านสมณะโพธิรักษ์รู้สึกโดยได้รับแรงกดดันจากฝ่ายต่างๆ เมื่อสึกแล้วท่านสมณะโพธิรักษ์และชาวโศกยังคงปฏิบัติตนตามแนวคำสอนของพุทธบัญญัติ และเผยแผ่ธรรมะตามความเชื่อของตนเองต่อไป โดยให้เหตุผลว่าเป็นการกระทำที่ไม่ขัดต่อความสงบเรียบร้อย และศีลธรรมอันดีของประชาชนเป็นการใช้สิทธิตามกฎหมายรัฐธรรมนูญ (*สักขีพยานในคดีสันตโศก*, 2548) ซึ่งเป็นที่ยอมรับร่วมกันกับนายชัยภักดิ์ ศิริวัฒน์ เลขานุการรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการว่า

“นักบวช พวกหนึ่งที่มีรูปแบบการแต่งกาย เป็นชุดเสื้อแขนกระบอก นุ่งผ้าถุง มีผ้ารัดเอว ทุกอย่างเป็นสิกรักทั้งหมด วัตรปฏิบัติก็เป็นอย่างนักบวช ในศาสนาพุทธ คือใช้ชีวิตอยู่ด้วยการศึกษาระดม มีหน้าที่เผยแผ่ธรรมะ เลี้ยงชีพด้วยการบิณฑบาต เพียงไม่ได้เรียกว่าพระ และไม่ขึ้นอยู่กับพ.ร.บ. คณะสงฆ์ 2505” (มติชน, 2532, 18 มิถุนายน)

อย่างไรก็ตาม สำหรับพุทธศาสนิกชนทั่วไปที่ยึดมั่นในรูปแบบของศาสนาพุทธแต่เดิมย่อมแสดงความไม่เห็นด้วยกับสถานะใหม่ของท่านสมณะโพธิรักษ์ที่แตกต่างจาก “พระ” ตามความศรัทธาดั้งเดิม รวมทั้งส่งผลต่อท่านสมณะโพธิรักษ์ในทางการเมืองซึ่งฝ่ายตรงข้ามสามารถใช้อ้างอิงดังกล่าวในการโจมตีถึงความถูกต้องโดยหยั่งเสียงของประชาชน

ชาวสันตโศกเคลื่อนไหวทางการเมืองอยู่เบื้องหลังพรรคพลังธรรม ซึ่งมีที่มาจากการก่อร่างของกลุ่มรวมพลังเพื่อหนุน พลตรีจำลอง ศรีเมือง สมาชิกชาวโศกคนสำคัญให้ได้ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการกรุงเทพฯ รวมทั้งการสนับสนุนอื่นๆ กล่าวได้ว่าสมณะโพธิรักษ์ได้รับผลกระทบโดยตรงจากการใช้อำนาจของมหาเถรสมาคม ส่วนทางการเมืองสมณะโพธิรักษ์และกลุ่มชาวโศกกลับเป็นแรงขับเคลื่อนที่สำคัญที่มีอิทธิพลทางการเมืองอยู่มาก ซึ่งหากนำอำนาจทางการเมืองมาใช้ก็จงความศรัทธาทางพระพุทธศาสนาอาจก่อให้เกิดปัญหาที่ยากจะแก้ไข นอกจากนี้ตามข้อวินิจฉัยกรณีสันตโศกได้กล่าวถึงผลกระทบจากการที่สมณะโพธิรักษ์เข้าสนับสนุนพรรคพลังธรรมว่าเป็นการใช้พระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการแสวงหาอำนาจในทางการเมืองอย่างชัดเจน โดยใช้พรรคพลังธรรมเป็นฐานสร้างพรรคนี้ให้เป็นพรรคมวลชนมีการจัดตั้งและแนวร่วมทั่วประเทศ แล้วครอบงำการปกครองประเทศ ทั้งฝ่ายนิติบัญญัติและฝ่ายบริหาร เป็นเผด็จการสมบูรณแบบ (คณะทำงานปกาสนียกรรม กรมศาสนา, 2532)

นอกจากนี้การประกาศเล่นการเมืองของสมณะโพธิรักษ์ และชาวสันตโศก ถ้าเปรียบเทียบกับคำสั่งมหาเถรสมาคมเรื่องห้ามพระสงฆ์เกี่ยวข้องกับการเมือง พ.ศ. 2517 ซึ่งห้ามพระภิกษุสามเณรมีเกี่ยวข้องกับการเมืองในลักษณะต่างๆ (คณะทำงานปกาสนียกรรม กรมศาสนา, 2532) จะเห็นได้ว่าสมณะโพธิรักษ์ และสันตโศก มีพฤติกรรมไม่สอดคล้องกับคำสั่งดังกล่าว จึงถูกพิจารณาลงมติของคณะกรรมการสงฆ์ว่าด้วยประพฤติดิจนขาดความเป็นภิกษุและก่อให้เกิดความเสียหายแก่พุทธศาสนาในที่ประชุมครั้งที่พิเศษที่ 1/ 2531 ต่อมาเมื่อมีการยกเลิกคำสั่ง ใน พ.ศ. 2517 เปลี่ยนมาใช้คำสั่ง พ.ศ. 2538 เรื่องห้ามพระภิกษุสามเณรเกี่ยวข้องกับการเมืองซึ่งประกาศไว้ในหนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 83 ตอนที่ 1 วันที่ 25 มกราคม

2538 (ชูชาติ สุทธิ, 2555) โดยสรุปคำสั่งได้ว่า ห้ามพระสามเณรเข้าไปในที่ชุมนุม และกระทำการใดๆอันเป็นการสนับสนุนช่วยเหลือโดยตรงหรือโดยอ้อมแก่การหาเสียงเพื่อการเลือกตั้งแก่บุคคลหรือคณะใดๆ สั่งห้ามพระภิกษุสามเณรร่วมชุมนุมในการเรียกร้องสิทธิของบุคคลหรือคณะบุคคลใดๆ รวมทั้งห้ามอภิปรายหรือบรรยายเรื่องเกี่ยวกับการเมืองซึ่งจัดตั้งขึ้นทั้งในวัดและนอกวัด โดยมหาเถรสมาคมได้แสดงเหตุผลของการห้ามพระภิกษุสามเณรเกี่ยวข้องกับการเมืองไว้ด้วย ซึ่งคุณชูชาติ สุทธิ ได้สรุปใจความไว้ดังนี้

1. การเมืองเป็นหน้าที่ของฆราวาสผู้มีสิทธิตามกฎหมายโดยเฉพาะ ไม่ใช่หน้าที่ของพระภิกษุสามเณรผู้อยู่นอกเหนือการเมือง จึงไม่มีสิทธิลงคะแนนเลือกตั้ง ไม่มีสิทธิสมัครรับเลือกตั้ง แม้ผู้ได้รับเลือกเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรแล้วหากบวชเป็นพระภิกษุสามเณรในพระพุทธศาสนาก็ขาดจากสมาชิกภาพแห่งสภาผู้แทนราษฎรทันที

2. การที่พระภิกษุสามเณรเข้าไปเกี่ยวข้องช่วยสนับสนุนการเลือกตั้งบุคคลใด ๆ เพื่อเป็นสมาชิกแห่งสภาผู้แทนราษฎรหรือสภาเทศบาลเป็นต้น ย่อมเป็นการประพฤตินิเวศวิสัยของสมณะ (ผู้สงบ) บรรพชิต (ผู้เว้นกิจกรรมอันเศร้าหมอง) นำความเสื่อมเสียมาสู่ตนเองและหมู่คณะตลอดถึงพระศาสนา เป็นที่ติเตียนของสาธุชนทั้งในและนอกพระศาสนา เพราะสมณะและบรรพชิตสมควรวางตนเป็นกลาง ทำจิตให้กว้างขวางด้วยเมตตาทั่วไปแก่ชนทั้งปวงผู้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาโดยไม่เลือกหน้า

3. ในตำแหน่งที่มีผู้แข่งขันช่วงชิงกันมากคน พระภิกษุสามเณรเข้าช่วยให้ผู้ใดได้ ย่อมเป็นที่พอใจของผู้นั้น แต่ผู้ที่ไม่ได้ก็อีกเป็นจำนวนมากกับพวกพ้องย่อมไม่พอใจ เสื่อมคลายความเคารพนับถือ

4. ความเป็นอยู่ของพระสงฆ์และความดำรงอยู่ของพระศาสนาขึ้นอยู่กับความเคารพนับถือของประชาชน พระภิกษุสามเณรจึงควรทำตนให้เป็นที่เคารพนับถือของประชาชนทั่วไป ไม่ควรทำตนให้เป็นพวกเป็นฝ่ายของผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งจะทำให้ชนทั้งหลายเห็นว่าไม่ตั้งอยู่ในธรรม เกิดความเบื่อหน่ายคลายความนับถือและติเตียนต่างๆ

แต่หากพระสงฆ์ท่านไปยุ่งเกี่ยวกับการเมืองแล้ว ความมัวหมองของศีลของข้อวัตรปฏิบัติของท่านก็มักตามมาทันที จะเกิดการแบ่งกลุ่มของประชาชนจะเกิดการชิงดีชิงเด่น แกร่งแย่งซึ่งกันและกัน ในที่สุดอาจนำมาซึ่งการทำลายล้างผลาญกันก็อาจเป็นไปได้ (ชูชาติ สุทธิ, 2555)

ดังนั้นการดำเนินการอันเกี่ยวข้องกับการเมืองของท่านสมณะโพธิรักษ์ และชาวสันตือโศก ในระยะเวลาต่อมาจึงถูกจับตามองจากหลายฝ่าย เนื่องด้วยคำสั่งดังกล่าวจะมีผลรวมถึงตัวท่านด้วยหรือไม่ก็ตาม แต่ท่านยังคงดำเนินหน้าที่การพระศาสนา และเห็นควรว่าพระสงฆ์กับการเมืองยังคงเป็นเรื่องที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ ทั้งนี้การแสดงความคิดเห็นทางการเมืองหรือการกล่าววิพากษ์วิจารณ์ความเป็นไปทางการเมืองอันเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานตามรัฐธรรมนูญ จะรวมอยู่ในข้อห้ามดังกล่าวด้วยหรือไม่ก็ได้มิมีการระบุไว้อย่างแน่ชัด จึงทำให้การดำเนินการทางการเมืองของพระสงฆ์ไทยยังเป็นเรื่องถกเถียงถึงความเหมาะสมอยู่ถึงปัจจุบัน

สรุป

การแสดงออกทางการเมืองของสมณะโพธิรักษ์เกิดขึ้นจากปัจจัยสำคัญคือ ความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพลตรีจำลอง ศรีเมือง ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติธรรมในพุทธสถานสันตโตศกก่อนมาก่อตั้งพรรคพลังธรรมใน พ.ศ. 2531 โดยพลตรีจำลอง ศรีเมืองเป็นผู้ชักนำให้กลุ่มสันตโตศกเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมือง ปัจจัยรองลงมาคือการประกาศแยกตัวออกจากมหาเถรสมาคม สมณะโพธิรักษ์และชาวสันตโตศกไม่ยอมรับการอยู่ภายใต้อำนาจของมหาเถรสมาคม รวมถึงไม่ยอมรับการอยู่ภายใต้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 และประกาศตนตั้งคณะเป็นอิสระในการปกครองตนเอง ซึ่งคำตัดสินได้สิ้นสุดลงด้วยการให้ท่านพ้นจากความเป็นภิกษุในพุทธศาสนา ดังนั้นการแสดงความคิดเห็นหรือการออกมาวิพากษ์วิจารณ์ทางการเมืองจึงเป็นสิทธิอันชอบธรรมของบุคคลมากกว่าเป็นข้อถือปฏิบัติของพระสงฆ์ทั่วไป ส่งผลให้การดำเนินการทางการเมืองมีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น เนื่องจากไม่อยู่ในข้อจำกัดห้ามพระสงฆ์เล่นการเมือง ปัจจัยสุดท้ายคือ สมณะโพธิรักษ์ ที่ประกาศจุดยืนทางการเมืองที่ชัดเจนในการสนับสนุนพรรคพลังธรรมของพลตรีจำลอง ศรีเมือง ปัจจัยทั้งสามประการส่งผลให้สมณะโพธิรักษ์ได้รับผลกระทบโดยตรงจากมหาเถรสมาคมที่มีคำสั่งให้สึกสมณะโพธิรักษ์ รวมทั้งพระในสังกัดสันตโตศก นำมาซึ่งความขัดแย้งในสังคมจากความเห็นต่างระหว่างความเชื่อความศรัทธาทางพุทธศาสนากับบทบาททางการเมืองของพระสงฆ์ ซึ่งคงเป็นเรื่องที่ต้องถกเถียงกันต่อไป

ข้อเสนอแนะ

บทความวิจัยการแสดงออกทางการเมืองของสมณะโพธิรักษ์ พ.ศ. 2518-2532 ฉบับนี้หากมีการชี้แจงข้อเสนอหลักพร้อมแสดงหลักฐานเพิ่มเติมจะทำให้ผู้อ่านเข้าใจประเด็นหลักที่ต้องการเสนอได้ชัดเจนมากขึ้น รวมทั้งบอกถึงประโยชน์ของงานวิจัยว่ามีประโยชน์และความสำคัญอย่างไรต่อการศึกษาประวัติศาสตร์จะทำให้บทความนี้มีคุณค่ายิ่งขึ้น

กิตติกรรมประกาศ

บทความวิจัยฉบับนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยความอนุเคราะห์จาก ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. โดม ไกรปกรณ์ อาจารย์ที่ปรึกษาวิจัย ที่ได้ให้คำชี้แนะและแนวทางที่เป็นประโยชน์ต่อการดำเนินบทความวิจัย ตลอดจนความช่วยเหลือในการตรวจทานวิจัย แก้ไขข้อบกพร่อง และเสนอแนวคิดให้กับผู้วิจัยได้ลึกซึ้งอยู่เสมอ จึงขอขอบพระคุณเป็นอย่างยิ่งมา ณ ที่นี้

ขอขอบคุณ คณาจารย์ทุกท่านที่มีส่วนสำคัญในการให้ข้อคิดเห็น ชี้แนะความรู้เพิ่มเติม รวมทั้งข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์ในการแก้ไขและปรับปรุงบทความวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น และขอบคุณทุกท่านที่ผู้วิจัยไม่ได้กล่าวถึงที่ได้มีส่วนร่วมให้งานวิจัยสำเร็จลุล่วงไปได้

ประโยชน์และคุณค่าอันพึงมีจากบทความวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยขอมอบให้แก่คณาจารย์ผู้ให้วิชาความรู้และผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับท่าน ส่วนความบกพร่องที่เกิดขึ้นในวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมรับไว้เพื่อเป็นบทเรียนในครั้งต่อไป

เอกสารอ้างอิง

หลักฐานชั้นต้น

คณะทำงานปกาสณียกรรม กรมศาสนา. (2532). **ประมวลเอกสารกรณีสันตโตศก**. กรุงเทพฯ: คณะทำงาน

ปกาสณียกรรม กรมศาสนา.

มติชน. (2532, 4 มิถุนายน). “อริยะก็เตะคนได้เหมือนกัน”. **มติชนสุดสัปดาห์**. 9(457): 20. กรุงเทพฯ:

มติชน.

มติชน. (2532, 18 มิถุนายน). “สึก” พระโพธิรักษ์ เปิดสมณะพราหมณ์ปิดล้อมจำลอง. **มติชนสุดสัปดาห์**.

9(459): 8. กรุงเทพฯ: มติชน.

เอกสารอ้างอิง

โพธิรักษ์. (2556). **ลี้จะชีวิตของสมณะโพธิรักษ์. ภาค 3, ชาวอโศกเพื่อมวลมนุษยชาติ. พิมพ์ครั้งที่ 4.**

กรุงเทพฯ: มูลนิธิธรรมสันติ.

หลักฐานชั้นรอง

สมบัติ จันทร์วงศ์. (2532). **วิวัฒนาการและแนวโน้มของพรรคการเมืองใหม่: ศึกษาเฉพาะกรณีพรรคพลังธรรม.** กรุงเทพฯ: มูลนิธิเพื่อการศึกษาประชาธิปไตยและการพัฒนา.

สุรเชียร จักรธรานนท์. (2550). **สันติอโศก : สามทศวรรษที่ท้าทาย** กรุงเทพฯ: มติชน.

แหล่งข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์

ชูชาติ สุทธะ. (2555). **พระสงฆ์กับการเลือกตั้ง: ส่งเสริมประชาธิปไตยหรือทำลายความเป็นกลาง.** สืบค้นเมื่อ 11 ธันวาคม 2561, จาก www.mcupyo.com.

ลี้ๆในคดีสันติอโศก. (2548). **ลี้ๆในคดีสันติอโศก.** สืบค้นเมื่อ 25 พฤศจิกายน 2561, จาก <https://www.asoke.info/Kid/k178/042.html>.